Kaya Resimlerinden Alfabeye Avrasya'da Türk Damgaları

Tarih yazıyla başlar diyenler, geçmişin aktarıcısı olarak yazıyı kabul ediyorsa, bu durumda yazıdan önce kaya resimlerine bakmaları gerekir. Türk tarihi yazanlar ise Türk kaya resimleriyle damgalarını dikkate almalıdır.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Aksoy*
dr.mustafaaksoy@gmail.com

Damga kavramı Türk-Moğol halkları tarafından kullanılmakta olup, damgaların nasıl oluştuğu konusunda kesin bir hüküm yoktur. Ancak genel olarak, kayalardaki işaretlerin, resimlerin zamanla damgalara dönüştüğü genel kabul görmektedir. Damgalar konusundaki ilk çalışmalar XX. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlanmıştır. Mesela Akçokraklı'nın çalışması[1] bu konudaki öncü eserlerden olup, Türkiye'de bu konudaki ilk çalışmalar Yalgan tarafından yapmıştır.[2]

Pazırık kurganındaki buluntulardan** sonra özellikle damgalar ve onların tarihi kaynakları konusunda yeterli olmasa da Sovyet kaynaklı bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Mesela Orkun ilk baskısı 1941 de yapılan eserinde Türk yazısının "fikir belirten işaret" (ideogram, ideografik) anlamına gelen kaya resimlerinden oluştuğunu Y. D. Polivanov'a atfen belirtir.[3] Esin'de *"bilhassa ki M.Ö. IV. yüzyıllarından sanılan Esik mezarında, gümüş bir kap içinde, Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olduğu sanılan harfler ile yazılmış ve Kazak âlimlerine göre, iki harfi yalnız Türkçede olan bir yazı bulundu. Bu çok önemli buluş, Kök-Türk yazısının Milâddan önce, belki Aristov, N. Orkun ile Kisilev'in sandıkları gibi, damgalardan gelişerek teşekkül ettiğini gösterir"*[4] der.

Türk sözlü geleneği izlendiğinde, zamanla onlardan bazılarının kaya resimlerine, kaya resimlerinin bazılarının damgalara, damgalardan bazılarının da yazıya dönüştüğü görülmektedir. Hatta kadim Türk alfabesinin birçok harfi tarihte ve günümüzde karşımıza damga olarak çıkmaktadır. Bu damgaların bazıları zamanla Türk ailelerinin, boylarının damgası olduğu gibi bazen de çok farklı yerlerde kullanmışlar. Gümümüzde de bazı binaların dış cephelerinde, çiçek saksılarında, otobüs duraklarında, Türk halı-kilimlerinde, mezarlarda, paralarda, etnografya eserinde, hatta tuvalet ve baraj duvarında vb. yerlerde o damgaları görebilmekteyiz.[5]

Bu konuda Sümer *"Oğuz boylarına ait damgaların Anadolu'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarları-*

Şırnak, Türkmenistan, Kazakistan, Hakkari ve Tuva'da ortak damgalar

na resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına nakşedildiğini ve hatta mezar taşlarına çizildiğini biliyoruz"[6] der.

Damgalar, bir dilin alfabeleri ve aynı zamanda ait oldukları sosyal grupların miras bıraktığı ilk anlatılar biçiminde tanımlanabilirler. Bu sebeple damgalar, sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken öncelikli vesikalardır. Çünkü damgalar bir nesneyi ya da nesneleri ifade etmenin ötesinde, daha çok insanla ilgili soyut dünyayı ifade eder.

Tabiat bilimlerinde olayları ve nesneleri görme veya onlara bakma eylemi, bazen araçların ve özel bilgilerin varlığını zaruri kılar. İnsan ve kültür bilimlerinde ise, insanlar her baktıklarını bilmiş, dahası anlamış zannederler. Oysa durum hiç de sanıldığı gibi değildir; zira her görülenin bütünüyle anlaşılması mümkün olmamaktadır. Örneğin, insanların kullandıkları *"semboller, kolektif amaçları ve değer biçimleri belirtmeleri sebebiyle, düşüncenin kişisel olmayan ve emir kipli (imperative) belirleyicileridirler"*.[7] Bu durumda sembol, ferdî olmanın ötesinde sosyal bir hizmet de görür.

Sosyo-kültürel bir değeri anlamak; araç kullanmaktan öte, derin bir sezgi gücünü, empati (duygudaşlık) kurabilme becerisini ve uygun yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılar. Mesela, bir kültür unsuru sadece tarih, antropoloji, halk bilimi, sosyoloji ve benzeri bilim dallarından biri esas alınarak yeterince anlaşılamaz; çünkü kültür unsurları tarihî süreç içinde sosyal ve fiziki coğrafyada oluşur ve değişir. Bu süreçte onları etkileyen amiller daima birden daha fazladır. Dolayısıyla, sosyo-kültürel olaylar zannedildiğinin aksine en zor anlaşılan olguların başında gelir.

Damgaların kullanımı açısından bakıldığında halı ve kilim yapımı / dokuması sanıldığı gibi basit bir sosyal faaliyet değildir. Bunlar, bir sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihini açıklayabilme gücüne sahip bilgiler ve deneyimler yanı sıra, duygu ve düşüncelerin ifadesini, bireylerin ve sosyal grupların estetik/beğeni algılamasını bünyelerinde taşırlar. Dolayısıyla, damgalar, birer sanat eseri olmaktan öte, her biri bir duygunun, bir sosyo-kültürel hayatın / hayatların, başka bir ifadeyle, sosyal yapıların dile getirildiği yazılı anlatılar, yazılı tarih vesikaları hükmündedir. Bu belgeler resmî kurumlar tarafından değil, bizzat halk tarafından meydana getirildiği için de, bu tür

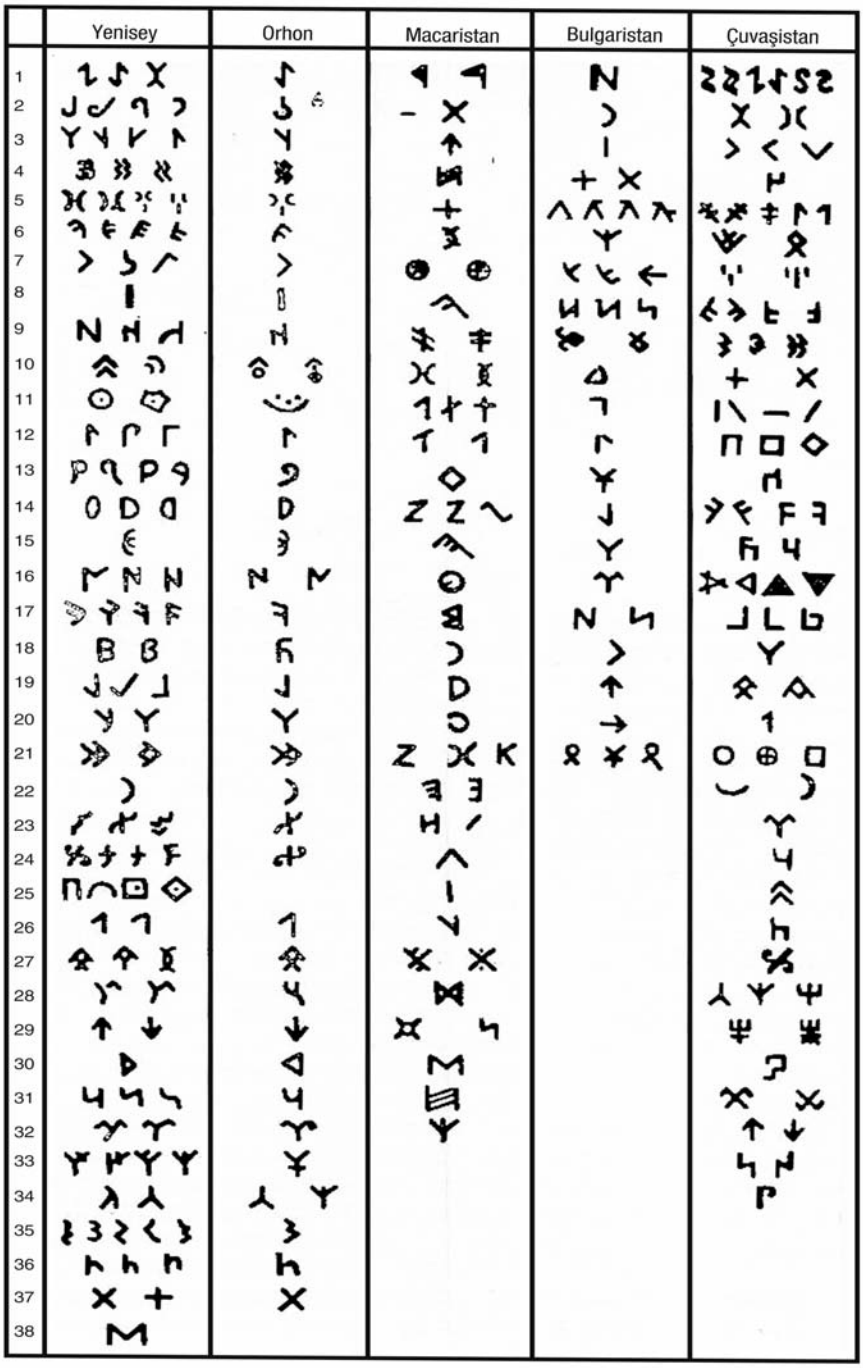

Türklerin ilk kullandığı harfler.
Bu harflerin bir çoğu bugün Türkiye ve Türk dünyasında bir çok etnografya eserinde hâlâ kullanılmaktadır.

Türkmenistanda bulunan ve
M. Ö sine tarihlenen bir damga aleti

Mogolistan'da bir ata damga vurulması

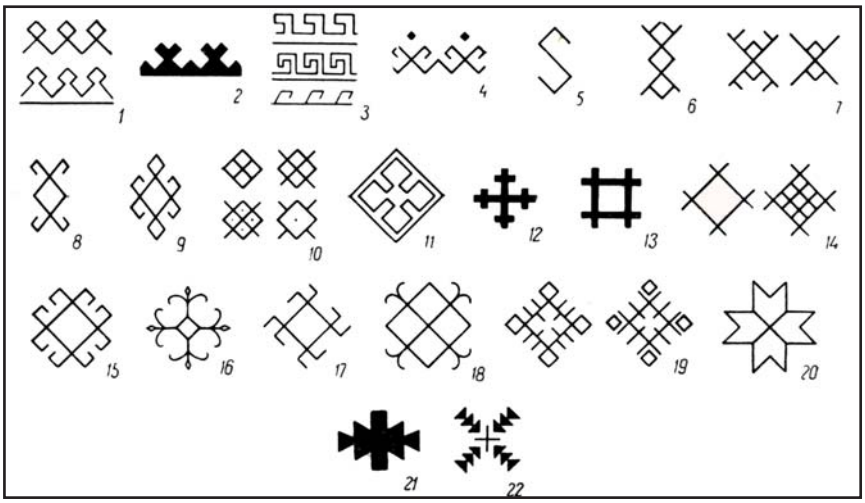

Sibirya Türklerinin etnografya eserlerinde kullandığı bazı damgalar

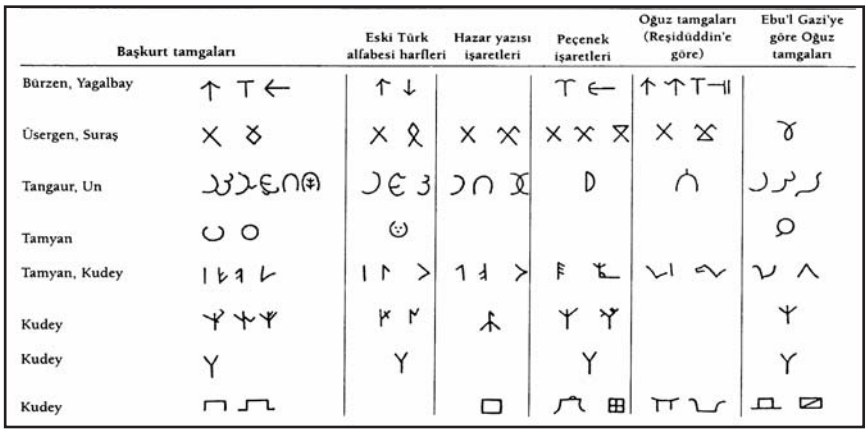

Başkurt tamgaları		Eski Türk alfabesi harfleri	Hazar yazısı işaretleri	Peçenek işaretleri	Oğuz tamgaları (Reşidüddin'e göre)	Ebu'l Gazi'ye göre Oğuz tamgaları
Bürzen, Yagalbay						
Üsergen, Suraş						
Tangaur, Un						
Tamyan						
Tamyan, Kudey						
Kudey						
Kudey						
Kudey						

Başkurt damgalarından bazıları

metinler, halkın en sade duygu ve düşüncelerini ifade ederler. Dolayısıyla, tarih yazıcılarının, sanatla ilgilenenlerin ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanların etnografya eserlerindeki damgaları dikkate almamaları düşünülemez.

Türkiye'de halı, kilim konusunda yazılan eserlerde damga kavramı yerine sembol, özellikle de motif kavramı kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından bu kavramlar şöyle tanımlanmıştır: Motif, Fransızca bir kelime olup *"yan yana gelerek bir bezeme işini oluşturan ve kendi başlarına birer birlik olan öğelerden her biri"* diye tanımlanır. Sembol, simge demektir; simge ise, dilimizde *"duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret; remiz, rumuz, timsal, sembol"* biçiminde açıklanır.[8]

Bizim çalışmalarımızda sürekli kullandığımız damga adı ve terimi

Damga aletleri - Tokat

ise, motif ve sembolden daha farklı bir anlamı ifade eder.*** Damgaların hepsi olmasa da, önemli bir kısmı mühür, bir boyun/aşiretin bayrağı veya bir ailenin eşyalarını ya da hayvanlarını başka ailelerin eşya ve hayvanlarından ayırmak için kullanılmıştır. Mesela 1925 yılında Kırım'da yapılan bir saha araştırmasında "tavro" diye de bilinen bu damgaları Kırım'da Tatar halkı, başkalarının malından ayırt etmek için kendi hayvanlarına kızgın demir ile basarlar"[9] denmiştir

Günümüzde de bu tür damgalar hâlâ bazı aileler tarafından kullanılmaktadır. Kadirli'nin köylerindeki bazı ailelerin hayvanlarında birbirinden farklı damgaları kullandığını çocukluğumdan hatırlıyorum. Ayrıca kadim Türk yazıtlarından, Türklerin atları damgaladığını yerdeki tamúalıġ yılkı buŋsız erti (yerdeki damgalı yılkı sayısız idi)"[10] ifadesinden öğreniyoruz. Servet Somuncuoğlu'da Moğolistan'daki atlar üzerinde damgalar tespit etmiştir.**** Türk kültür dünyasında aynı âdet, özel mülkiyet damgası olarak günümüzde de çok yaygın olmasa da kısmen devam etmektedir.

Saha araştırması yaptığım Türk coğrafyasında (Makedonya ve Kosova Türkleri, Türkmenistan, Tür-

kiye, Kazakistan, Kırgızistan, Altay, Tuva, Hakas vd.) hayvan sahiplerinin hayvanlarını öbür ailelerin havanlarından ayırt etmek için tarihin derinliklerinden gelen, ata mirası damgaları kullandıklarını tespit etmiştim. Ayrıca, Tokat'ta, evlerde yapılan ananevi Tokat kumaşlarına, düz bezler üzerine, el aletleriyle çeşitli damgalar basılarak kullanılmaya hazır bezler ve giysiler yapılmaktadır. Türkistan'da da aynı anlayışla dokumaların yapıldığını Türkmenistan'daki kazılarda bulunan ve yapılış tarihi M.Ö.'lere dayandığı kabul edilen bir damgadan da öğreniyoruz.

Damga kavramı Orhun Abideleri ve diğer taşların üzerine yazılan metinlerde "tamgaçı" yani "mühürdar"[11]; "tamyaçi" yani "damgacı, damga vuran, mühürdar"; "tamyala" yani "damgalamak"[12] şeklinde görülüyor. Taşlara yazılan metinlerden başka Oğuz Kağan Destanı'nda da bu kavram kullanılmıştır. Yazılı ifadenin yüzlerce yıllık sözlü geçmişini ve Türk tarihini esas aldığımızda damga kavramının tarihin derinliği ortaya çıkmaktadır.

Damga ifadesi Ögel'in eserinde *"Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan/ Elimizden düşmesin, ne yayımız ne kalkan/ Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan"*[13] şeklinde geçer.

W. Bang - R. Rahmeti Arat'ın çalışmasında da ***"Men sinlerge boldum kağan, alalıng ya dakı kalkan, damğa biz-ge bolsun buyan…"***.[14] Türkiye Türkçesiyle: "Ben sizlere oldum Kağan; alalım yay ile kalkan; nişan olsun bize buyan…"[15] şeklinde kullanılmıştır.

Yukarıda damga kelimesini "nişan" olarak ifade edilmiş olmasına rağmen bir makalesinde Arat "tamga" için "damga, mühür, kalıp", "nişan" ise "nişan, elle çizilmiş yazı veya şekil" ifadesini kullanır.[16] Arat makalesinin bir başka yerde de "yukarıda işaret edilmiş olduğu gibi, tamga kelimesi ile umumiyetle mühür ve nişan kelimesi ile de elle yapılmış hususi işaretler (imza) kastedilmiştir"[17] der. Ayrıca "nişan şekillerine gelince, bunları işaret ve yazı olmak üzere, iki bölüme ayırmak mümkündür"[18] ifadesini kullanır.

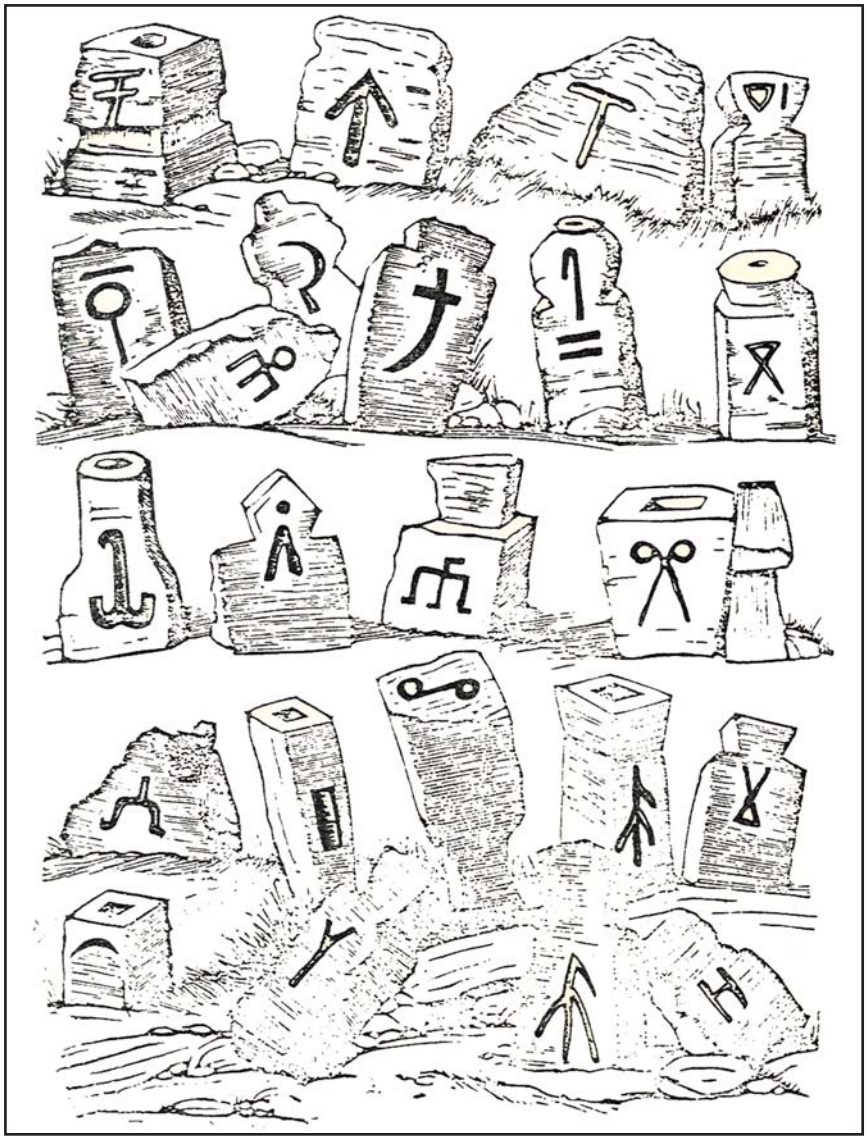

Osman Akçokraklı'nın Kırımda Tatar Damgaları adlı eserindeki Kırım Tatarları'nın taşlar üzerindeki damgaları

Arat'ın makalesinde kullandığı vesikalarda damga ve nişan hakkında bazı örnekler:

"Bu nişan damga biz A ve B, ikimizindir". "Bu nişan damga ben A'nındır". "Bu damga biz vesikada adı geçen cemaatlerindir". "Şâhit Kara Toyın. Bu damga benimdir. Ben Kaysın sorup yazdım. Bu damga ben Tavgaç-Yeke'nindir. Bu damga ben Asana'nındır". "Şâhit Ötüken (şahit) Temür. Bu mühür bizim ikimizindir. Ben Mongul Buka sorup yazdım". "Bu nişan ben Buyan-Temür'ündür."[19]

W. Bang - R. Rahmeti Arat'ın eserini kaynak gösteren Reichl'in Türkçeye çevrilen eserinde, yukarıdaki ifade **"Men senlerge boldum kagan, alalıng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan"**[20] halinde ifade edilmiştir. Bu ifadeler ise Türkiye Türkçesine *"Ben sizin hanınızım; yayımızı, okumuzu ve kalkanınızı alalım, düsturumuz 'şans' olsun"*[21] şeklinde çevrilmiştir.

Reichl, "tamga" kavramını W. Bang - R. Rahmeti Arat ve M. Ekici'nin aksine kelimenin aslına sadık kalarak kullanmıştır. Türkçe olan her iki eserdeki asıl sorunun "buyan" ve "tamga" kavramlarına yüklenen anlamlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca, Ekici'nin İngilizce metni Türkçeye çevirirken asıl

metne***** sadık kalmadığı anlaşılmaktadır.

Caferoğlu, "buyan" kelimesinin Sanskritçe "punya"dan geldiği belirterek, "sevap, iyi amel, kut, saadet, mut, sevap"[22] anlamları olduğunu belirtir.

Gabain de "buyan"a "ehliyet, iyilik, saadet"[23] anlamlarını verir.

İnternet ortamındaki bazı sözlüklerde de "punya" kelimesi "kut, fazilet, erdem, üstünlük, avantaj, temiz, saf, doğru, düz, haklı, uygun, hayırlı uğurlu" anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Oğuz Kağan Destanı'nda geçen *"Men senlerge boldum kagan, alalıng ya tagı kalkan, tamga bizge bolsun buyan"* ifadesi **"ben sizlere oldum Kağan, alalım yay ile kalkanı, damga / damgamız bize olsun kut"******** olarak Türkiye Türkçesine aktarılması gerektiği asıl metinden anlaşılmaktadır.

"Drevnetyurkskiy Slovar" adlı eserde eski Türkler, "damga/ tamga"yı, özel mülkiyet işaretinden başka, ayrıca bir şeyin üzerine basılan işaret, iz koymaya yarayan alet; mühür ve böyle bir aletle konulmuş belirti, işaret, yazı; nişan anlamlarında kullanmıştır[24] diye belirtilmektedir. 1916'da Kazan'da yayımlanan bir eserde de okuma yazma bilmeyan Başkırt ve diğer Türk halklarının sahip oldukları damgaları imza yerine kullandıkları belirtilmiştir.[25] Diğer yandan Kül Tigin kitabesinde, Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde, Dîvânü Lugâti't-Türk'te[26], Kutadgu Bilig[27]'de damga / tamga'nın günümüzdeki anlamıyla mühür-damga şeklinde kullanıldığına dair açık ifadeler de mevcuttur. Söz konusu eserlerde kaydedildiğine göre "damga-tamga"dan tamγačï (tamğaçı, damgacı), tamγala (tamğala, damgala), tamγa ur (tamğa ur, damga vur) gibi terimler[28] de türemiştir. 1916'de Kazan'da yayımlanan bir eserde de okuma yazma bilmeyen Başkurt ve diğer Türk halklarının sahip oldukları damgaları imza yerine kullandıkları belirtilmiştir.[29]

Kosova-Türklerinin yaşadığı Gora Bölgesi'nde bir damga aleti ve damgalı koyunlar

Moğollar arasında da damganın mühür alamında kullanıldığı şu ifadelerden anlıyoruz: *"Şunu kaydetmeliyiz ki hayvanlar üzerindeki mülkiyet hususî bir nişan-damga (tamga) ile işaretlenirdi; bu damga, bir kabilenin bütün azaları için ayni idi"*.[30]

Damga kelimesi Altın Orda devrinde (13-15. yy.larda) Türkler-

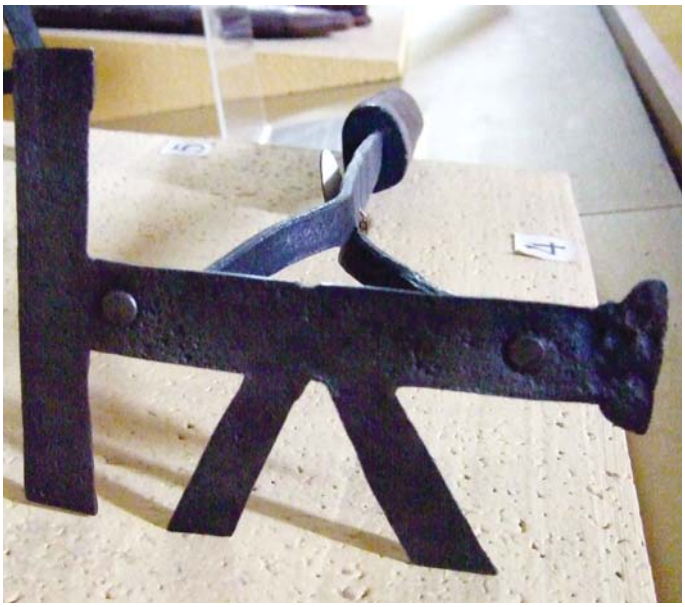

Makedonya-Üsküp'de bir damga aleti

Kazakistanda bir taşdaki tarihi damga

den Ruslara geçmiş olup, bugün Rusya'da gümrüğe giren malların üzerine vurulan damga için alınan gümrük vergisini ifade etmek için kullanılan kelime damgadan türemiştir.[31] Altın Orda ve Rusya hakkında yapılan bir çalışmada da "tamga" için *"tüccarlardan alınan bu gümrük vergisi, en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir… Bu vergi Rus knezliklerinde Altın Orda'nın hâkimiyeti ile birlikte toplanmaya başlanmıştır… Kroniklerden başka yarlıklarda******* da tamga vergisine rastlanmaktadır"*[32] denmiştir. "Nitekim Altın Orda Devleti'nin hazinesine en fazla gelir getiren vergi, tüccarlardan alınan tamga vergisi olmuştur".[33]

Timurleng hakkında yapılan bir çalışmada da "tamga"; "merkezi hükümet makamları arasında en önemlisi, hükümdara çok yakın olan mühürdardı.

Timur döneminde bu makam Farsça adıyla anılır, Türkçe'de geleneksel olarak kullanılan tamgaç adı ise gümrük vergisi (tamga) toplayanlara verilir oldu"[34] diye kullanılmıştır.

Asya Türkleri hakkındaki bazı sözlüklerde ise tamga şu anlamlarında kullanılmıştır:

"Tamga": "Damga, mühür"; "Tamha": "Damga, mühür".[35]

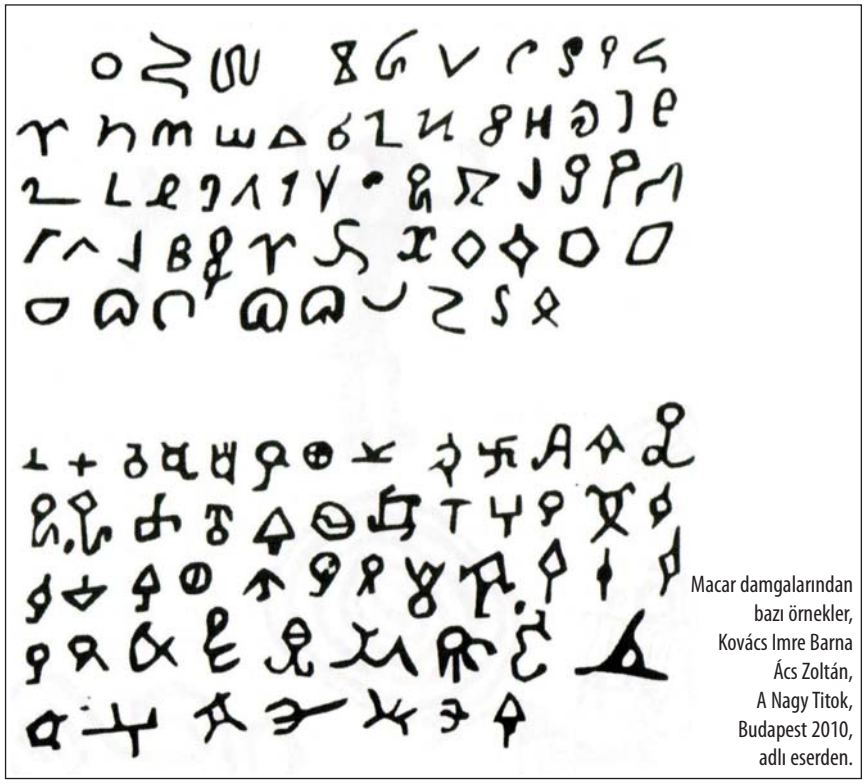

Macar damgalarından bazı örnekler, Kovács Imre Barna Ács Zoltán, A Nagy Titok, Budapest 2010, adlı eserden.

"Tamga": "Damga, işaret, arma"[36]; "Tamga sal": "Damga vurmak, işaret koymak".[37]

"Tamga": "Damga, mühür"; "Tamgalama: Damgalamak, mühürlemek, iz bırakmak, imzalamak".[38]

Rusya'da ilk olarak 13. yüzyılda teşekkül ettiği bilinen ve günümüzde de aynı şekilde kullanılmakta olan gümrük anlamındaki tamojnya, gümrük memuru anlamına gelen tamojennik ve gümrüğün sıfat biçimi olan tamojennıy kelimeleri eski Türkçe tamga[39]dan gelmektedir.

Türklerde, damga / tamga kavramı sembolden çok farkı olarak önce boyların işareti, soyut kimliği, mührü; daha sonra da her ailenin damgası, soyut kimliği,

Alanya Belediyesinin Arması

Kazakistan - Almatı Kayak Merkezi, yolundaki damgalar

mührü olarak kullanılmış[40]tır. Zamanla Türk boylarının ve ailelerinin büyümesi ve farklı sosyal coğrafyalara dağılmasıyla damgaların bir kısmı unutulmuş; ancak belli başlı olanları Türklerin çeşitli etnografya eserlerinde varlıklarını devam ettirerek günümüze kadar gelebilmiştir.

"İnsanın, öteki soydaşlarıyla anlaşmak üzere çizdiği çeşitli işaretler tarih öncesi çağlarda görülmeğe başlar. Bu anlaşmanın en eski biçimi, bilinen anlamdaki yazı değil fakat çizgi resimlerdir. Son derece basitleştirilmiş bu işaretler, sonunda harf yazısına yani alfabeye dönüşecektir".[41] Türklerin bugün ya da tarihte kullandığı damgaların önemli bir kısmı bugünkü anlamda harflere bağlı yazının olmadığı zamanlara dayanmakta olup, o günden bugüne kadar çeşitli Türk grupları tarafından kullanılmış ve kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu damgaların bazıları Türklerin ilk alfabesinin bazı harflerini meydana getirmiştir; ancak alfabeye dönüşen işaret ve damgalarda önemli ölçüde anlam daralması meydana gelmiş olması da tabii bir durumdur; çünkü bir damga veya işaret bir konuyu anlatırken, bir harf, bir sesi yani tek bir şeyi ifade eder.

Bazı damgaları işaret olarak ifade etmek mümkün olsa da, yukarıda verdiğim bilgilerden de anlaşılacağı gibi, damga ve işaret birbirinden farklıdır. Mesela her damga bir işarettir ama her işaret damga değildir.

Dolayısıyla damga kavramı yukarıda da açıklandığı gibi mühür, aile veya boyların özel imzası, işareti; işaret ise belirti, iz, gösterge, sembolik biçim, nişan vb. anlamları ifade eder.

Dipnotlar

* Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Göztepe / İstanbul.

1- Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, İstanbul, 1983 (İlk baskısı, Kırım-Akmescit, 1926).

2- Ali Rıza Yalgan, *Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I-II* (Haz. S. Emir), Ankara, 1977 (Bu eserin aslı 5 cilt olup, ilk cildi 1931'de son cildi de 1939 yayımlanmıştır.).

- Ali Rıza Yalgan, Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa, 1934.

** Pazırık kurganları 1929 yılında Rus arkeologları S. I. Rudenko ile M. P. Gryaznov tarafından Altaylarda, bulunmuştur. Rudenko 1947-1949 yıllarında dört kurgan daha açınca Pazırık kurganı buluntuları dünyanın ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu kurganlarda üzerlerinde damga olan, at cesedi, mumyalanmış insan, halı, çeşitli at koşum takımları ile çok sayıda araç ve gerek bulunmuştur.

3- Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara (İlk baskı, 1941), 1987, s. 16.

4- Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım), İstanbul, 1978, s. 23.

5- Bakınız: www.mustafaaksoy.com

6- Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara, 1969, s. 206-207.

7- C. Wright Mills, *Bilgi, Sosyolojisi ve Bilgi Sosyolojisi Üzerine* (Derleyen ve Çeviren: V. S. Öğütle), Ankara, 2005, s. 25.

8- Türk Dil Kurumu: http://www.tdk.gov.tr

*** Bu eserde bizim ifade ettiğimiz damga kavramı; bir sosyal grubun, olduğu gibi ya da asıl şeklinden kopmadan değişime uğramış olarak tarihten getirdiği etnografya eserleri ile bazı eşyalarda görülen, bir boyun, oymağın, idarecinin veya bir ailenin özel mülkiyet işareti (mührü) anlamında kullanılmıştır. Başka tanımla damga bir sosyal grubun etrafındaki nesneleri bir takım çizimlerle anlamlandırdığı sosyal DNA olarak kullanılmıştır.

9- Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, s. 161.

10- Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 134.

**** Bakınız: www.mustafaaksoy.com "Tarihi Kaynaklar" başlığı.

11- Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988, s. 166.

12- Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 586.

13- Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Ankara, 1988, s. 118.

14- W. Bang - R. Rahmeti Arat, "Oğuz Kağan Destanı", İstanbul, 1936 (Almanca baskısı, Berlin, 1932), Reşit Rahmeti Arat, *Makaleler, Cilt I* (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara, 1987, s. 619.

15- W. Bang - R. Rahmeti Arat, "Oğuz Kağan Destanı", s. 620.

16- Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (İlk yayımlandığı yer: *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1964), Reşit Rahmeti Arat, *Makaleler*, Cilt I (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara, 1987, s. 549.

17- Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 552.

18- Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" s. 553.

19- Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 550, 558, 560, 564.

20- Kral Reichl, *Türk Boylarının Destanları* (Çev. M. Ekinci), Ankara, 2002, s. 33

21-Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, s. 33.

***** Söz konusu ifade eserin İngilizcesinde şöyledir: **"Men senlarga boldum qagan, alalirj ya taqi qalqan, tamga bizga bolsun buyan...".**

22- Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1993, s. 37.

23- A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın), Ankara, 1988, s. 271.

****** Uğur, saadet, devlet, baht, talih, mutluluk, erdem. Tanrının verdiğine inanılan siyasi güç, mutluluk, hükümranlık.

24- Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, 1969, s. 530.

25- Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, s. 175.

26- "tamga: Hakanın ve başkalarının damgası. tamgalığ: Hakanlar ibriklerini, kendilerine özger olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır; sonraları, Hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuş; böylelikle tamgalığ kelimesi her türlü ibrik ve sofra için ad olmuştur."

"tamgalığ: Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmaya hazırlanmış sofra…" Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt I, s. 424, 527.

Aynı eser Cilt IV, sayfa 567'de ise tamga için "damga, hakanın ve başkalarının damgası" ifadesi kullanılmıştır.

27- Vezirlık angar bérdi tamğa ayağ tuğı kövrügi birle bérdi kuyağ. (Ona vezirlik, unvan ve mühür ile tuğ, davul ve zırh verildi.)

Ayağ bérdi tamğa at üstem kedüt ağırladı aşru tükel boldı kut. (Ona unvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi; o ikbalin son derecesine vasıl oldu.)

Atım ersig erse bolur ok yaçı köni erse kılkı bolur tamğacı. (İyi nişancı ve cesur ise, o okçu ve yaycı olur; doğru tabiatlı ise, mühürdar olur.)

Yukarıdaki bilgilerin Türkiye Türkçesi Cilt II, asılları ise Cilt I'den alınmıştır.

Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, Cilt: II, s. 86, 135, 293.

Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, Cilt: I, s. 121, 193, 408.

28- Turfan'da bulunan Uygurca metinlerde tamγa (Tamγa-tamğa); mühür, damga, baskı, iz (beg tamγasï elgiŋdä (Beyin, idarecinin damgası (mührü) kendi elinde.)) ve büyüleyici işaret (ötrü etüz küzätgü tamγa tutmïš kergäk tamγasï (Bundan sonra bedeni koruyan işaret yapmak gerekir.)) manasında kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'de ise şu örneklere rastlanır: väzirliq aŋar berdi tamγa ajaγ (Tamga vererek vezirlik görevine getirdi), Tamγa ur (damgala, damgalamak, mühürlemek), keräk… özi bekläsä qoδsa tamγa urup (Onun kendisinin muhafaza etmesi ve mühürlemesi / damgalaması gerekir), Tamγačï (tamğacı, tamgayı muhafaza eden kimse), köni bolsa gïlgï bolur tamγačï (Eğer o hakkaniyetli olursa, tamganın da muhafızı olacaktır.)

Ayrıca damga; nišan (nişan), tamγa (tamga) şeklinde de geçmektedir.

Kâşgarlı Mahmud'dan da şu örnekleri verebiliriz: Tamγala (tamğala, mühür basmak), ol bitig tamγaladï (O, mektubu/yazıyı mühürledi/tamgaladı.)

Kültegin Kitabesi'nde ise şu ifade buna örnektir: türgäš qaγanda magarač tamγačï oγuz bilgä tamγačï ketli (Türgiş kağanından Makraç ve Oğuz Bilge tamgalarını muhafaza eden kimse geldi.), (Drevnetyurkskiy Slovar, s. 530.)

29- Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, s. 175.

30- B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı* (Çev. A. İnan), Ankara, 1987, s. 91

31- Kamennıy Vek Kazahstanai Sopredelnıh Territoriy, Türkistan, 1998, s. 497.

******* Altın Orda Hanlarının halka gönderdikleri fermanlar.

32- İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul, 2009, s. 164-165.

33- İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 286.

34- B. Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi* (Çev. Z. Bilgin), İstanbul, 2006, s. 230.

35- Recep Topraklı; Hanifi Vural; Recep Karaatlı, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2007, s. 260.

36- Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2000, s. 375.

37- Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, s. 375.

38- Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2009, s. 263.

39- Boşlaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 11, Moskva, 1973, s. 249.

40- Kamennıy Vek Kazahstanai Sopredelnıh Territoriy, s. 497.

41- Selçuk Mülayim, *Bilim Olarak Sanat Tarihi-Aklın İzleri*, İstanbul.

Not: Makalede kullandığım Rusça kaynakları temin eden, onları Türkçeye çeviren, Kazakistan'ın Çimkent şehrinde tanıştığım 28.10.1996'dan beri beni dinleyen, yorumlarıyla katkı yapan, eleştiren, muhterem arkadaşım ve meslektaşım, Doç. Dr. Osman Yorulmaz'a çok teşekkür ederim.

* * *